Περιήγηση

Ένας μακρόστενος ορεινός όγκος, σαν πελώριος φυσικός φράχτης, παρεμβάλλεται ανάμεσα σε δυο γεωγραφικές ενότητες χωριών των Ιωαννίνων. Ο ορεινός όγκος είναι το Μιτσικέλι. Οι ενότητες των χωριών είναι, στα Β τα Ζαγοροχώρια και στα Ν τα Κατσανοχώρια. Παγκοσμίως διάσημα και τουριστικά αξιοποιημένα τα πρώτα, πανελληνίως άγνωστα και με ταπεινή τουριστική αίγλη τα δεύτερα. Αυτή η κραυγαλέα διαφορά αναγνωρισιμότητας μεταξύ των δυο γειτονικών προορισμών του ίδιου νομού, μας παρακίνησε να πάρουμε τις ανηφοριές νότια των Ιωαννίνων, σε μια προσπάθεια να γνωρίσουμε τα - ελάχιστα γνωστά και σε μας - Κατσανοχώρια.

Κατσανοχώρια Ιωαννίνων

ΚΕΙΜΕΝΟ: Θεόφιλος Μπασγιουράκης
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ: Βαγγέλης Γιωτόπουλος, Άννα Καλαϊτζή

Προορισμός Κατσανοχώρια

Η πρώτη γνωριμία μας με τον τόπο πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 2003, 15 χρόνια πριν. Ήταν ένα ευρύτατο οροπέδιο ανάμεσα στο **Ξεροβούνι** και στα γειτονικά βουνά, με παλιές πέτρινες εκκλησίες και μια ομάδα διάσπαρτων χωριών. Εκείνο το χωριό που διατηρήθηκε στη μνήμη ήταν το **Καλέντζι**, που με το όνομά του μας μετέφερε συνειρμικά στην Πελοπόννησο, στις πλαγιές του Ερυμάνθου. Εκεί, σε υψόμετρο 900 μέτρων, βρίσκεται ένα άλλο Καλέντζι, η διάσημη γενέτειρα, κατά το έτος 1888, του αείμνηστου «*Γέρου της Δημοκρατίας*», του **Γεωργίου Παπανδρέου**.

Η πιο εντυπωσιακή, ωστόσο, εικόνα της συνολικής περιοχής ήταν η απαράμιλλου φυσικού κάλλους αλλά και αγριότητας χαράδρα του Άραχθου ποταμού. Ενός ποταμού ολοζώντανου και βουερού που, από κάποια σημεία της διαδρομής πρόβαλλε, χαμηλότερα, να ελίσσεται στην στενή του κοίτη, αποκαλύπτοντάς μας μια κάτοψη πραγματικά συγκλονιστική. Εντυπωσιασμένοι τότε από το θέαμα είχαμε υποσχεθεί στον εαυτό μας να επιστρέψουμε στον τόπο σε πρώτη ευκαιρία. Μια ευκαιρία, όμως, που έμελλε να καθυστερήσει αδικαιολόγητα πολύ...

Τελικά, το πλήρωμα του χρόνου ήρθε μετά την ένθερμη παρακίνηση της φίλης μας της **Νίκης** από το ξενοδοχείο «*Γεφύρι της Πλάκας*».

-Στα Κατσανοχώρια θα έχετε την δυνατότητα να γνωρίσετε, εκτός από έναν ωραίο τόπο, και την επιβλητική γλυπτική τέχνη, στο χωριό ***Ελληνικό****, του καταξιωμένου καλλιτέχνη* ***Θόδωρου Παπαγιάννη****. Θα σας εντυπωσιάσει ακόμη, με την αρχιτεκτονική και τη θέα του, στο χείλος αβυσσαλέου γκρεμού, το ιστορικό μοναστήρι της* ***Κοίμησης Θεοτόκου της Τσούκας***.[1]

Ακολουθώντας την υπόδειξη της φίλης μας αφιερώσαμε μια σύντομη επίσκεψη στα Κατσανοχώρια. Αυτή η επίσκεψη ήταν αρκετή για να επικαιροποιήσει την παλιά μας επιθυμία: να αποκτήσουμε μια πληρέστερη άποψη γι' αυτήν, την ελάχιστα γνωστή περιοχή.

(1) Τα δύο αυτά θέματα συμπεριλήφθηκαν στο ΕΛΛ. ΠΑΝΟΡΑΜΑ, Τεύχος 117, φθιν. 2018.

Καθώς ψηλώνει ο ήλιος, η πρωινή καταχνιά διαλύεται, δίνει τη θέση της στην εξαίσια διακόσμηση των χρωμάτων του φθινοπώρου.

Άνοιξη στα Κατσανοχώρια. Ο ορεινός όγκος των Τζουμέρκων αναδύεται μέσα από τον ανταριασμένο ουρανό με μια όψη απαράμιλλης μεγαλοπρέπειας.

Προσεγγίζοντας τα Κατσανοχώρια

Φτάνοντας κανείς - ταχύτατα πια μέσω της Εγνατίας - στα νότια των Ιωαννίνων, είτε από τα ανατολικά (Μέτσοβο, Γρεβενά κλπ.) είτε από τα δυτικά (Ηγουμενίτσα) είτε και από τα νότια (Ιονία Οδός), δεν έχει παρά να ακολουθήσει την πινακίδα προς «**Τζουμέρκα**», στο ύψος του **Κουτσελιού**. Από εκεί, ένας καλός ασφαλτόδρομος ανηφορίζει ήπια προς τα νότια και, 10 περίπου χιλιόμετρα μετά, μας οδηγεί στην αρχή της γεωγραφικής επικράτειας των Κατσανοχωρίων, στις παρυφές του χωριού «**Ελληνικό**».
Κατά τον Αρχαιολόγο - Βυζαντινολόγο **Γρηγόριο Μανόπουλο**,[2] τον δρόμο αυτό, από το Κουτσελιό ως τα Κατσανοχώρια, επισκεύασε το 1872, χρηματοδοτώντας τον με 2.000 γρόσια, ο **Ιωάννης**

Ζώη Λούλης, ο σημαντικότερος από τους Κατσάνους ευεργέτες. Από τότε αυτός ο δρόμος έμεινε γνωστός με το όνομα «*Δρόμος του Λούλη*».
Εκτός από τα βόρεια, μπορεί κάποιος να προσεγγίσει τα Κατσανοχώρια και από τα νότια, ακολουθώντας την παλιά επαρχιακή οδό Άρτας - Ιωαννίνων. Στο ύψος της Ροδαυγής η διαδρομή εξελίσσεται σε ημιορεινή - ορεινή και εγκυμονεί κάποια ταλαιπωρία, που οφείλεται τόσο στον στενό δρόμο όσο και στις πολλές στροφές.
Ακόμη μεγαλύτερη οδηγική ταλαιπωρία - ανάμεικτη όμως με αίσθηση περιπέτειας - μπορούν να γευθούν όσοι φτάνουν στα Κατσανοχώρια από την ευρύτερη περιοχή των Πραμάντων. Τους περιμένουν οι αλλεπάλληλες φουρκέτες, κατηφορικές και ανηφορικές, της γέφυρας **Πολιτσάς**, στον Άραχθο ποταμό.

(2) Ομιλία του Γρ. Μανόπουλου με θέμα « Ο ευεργετισμός στα Κατσανοχώρια στο β' μισό του 19ου αιώνα. Η περίπτωση του ευεργέτη Ιωάννη Ζ. Λούλη», Πρακτικά Συνεδρίου 4-5/8/2012 στο Συρράκο.

Ο Άραχθος στην Γέφυρα της Πολιτσάς. Σκηνικό ονειρικό.

Μερικά γεωγραφικά στοιχεία της περιοχής

Αρκετά γεωγραφικά στοιχεία για την περιοχή των Κατσανοχωρίων μας δίνει ο **Γ. Μανόπουλος**.[3] Ο χώρος, λοιπόν, των Κατσανοχωρίων, το «*Κατσάνικο*», όπως λέγεται, ορίζεται στα Α από την χαράδρα του Άραχθου, στα Ν από το Ξεροβούνι (1.614μ.), στα Δ από τα υψώματα της Αετορράχης (1.060μ.) και στα Β από τα υψώματα της Τσούκας (935μ.). Όλη η περιοχή είναι ορεινή, αφού οι οικισμοί είναι χτισμένοι σε υψόμετρα από 600 - 900 μέτρα. Η συνολική έκταση του οροπεδίου ανέρχεται σε **80** τετ. χιλιόμετρα (80.000 στρέμματα).

Τρεις κύριοι χείμαρροι τέμνουν το οροπέδιο από τα Δ προς τα Α, σχηματίζοντας μικρές χαράδρες που καταλήγουν στον Άραχθο. Ο χείμαρρος «**Βρανιά**» ελίσσεται ανάμεσα στο Ελληνικό από τη μια και στην Αετορράχη, Λάζαινα και Κωστίτσι από την άλλη. Οι υπόλοιποι χείμαρροι είναι ο «**Βούζης**», ανάμεσα στο Κωστίτσι και στο Φορτώσι, ο «**Μπισδένης**», ανάμεσα στα Πλαίσια και την Κορίτιανη και η «**Ράδοστα**» μεταξύ Νίστορας - Καλεντζίου. Κατά μήκος τους είχαν άλλοτε αναπτυχθεί νερόμυλοι, που λειτουργούσαν κατά τους μήνες που υπήρχε ροή νερού.

Η καλλιέργεια της γης γινόταν σε περιορισμένες εκτάσεις και περιλάμβανε κυρίως σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι και φακές. Δυστυχώς, σήμερα, μόνον τα χορταριασμένα αλώνια σε κάποια χωριά, θυμί-

(3) Τα παρακάτω στοιχεία βασίζονται στην εξαιρετική πολυσέλιδη εργασία του Γ. Μανόπουλου «Επιγραφικές και άλλες μαρτυρίες για τα Κατσανοχώρια 1587 - 1699», που δημοσιεύτηκε στα «ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ», Τόμος 35, ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2011.

ζουν τις αγροτικές ασχολίες του παρελθόντος. Περισσότερο ανεπτυγμένη ήταν - και είναι - η κτηνοτροφία, στα υψώματα της Αετορράχης, στις πλαγιές του Ξεροβουνιού και πιο νότια, στην βαλτώδη πεδιάδα της περιοχής των Πηγαδιών.

Μια σύντομη ιστορική αναδρομή
Λόφος Καστρί

Σύμφωνα με τον Γρηγόρη Μανόπουλο, τα πρώτα ίχνη κατοίκησης στα Κατσανοχώρια εντοπίζονται από τις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Είναι τα ερείπια της ακρόπολης στον λόφο «**Καστρί**», ανατολικά του Καλεντζίου καθώς και τα ευρήματα (στήλες και μικροαντικείμενα από ταφές) στα ΝΔ των Πλαισίων, στην θέση «**Κακολάγκαδο**». Ο Hammond, με βάση την τοιχοδομία της ακρόπολης και τα νομίσματα που είχαν βρεθεί, χρονολόγησε την ακρόπολη μεταξύ **280 - 230 π.Χ.** Η ακρόπολη αυτή, εκτός από την προστα-

ΤΑ ΚΑΤΣΑΝΟΧΩΡΙΑ

Τα 11 Κατσανοχώρια, με τη σειρά που τα συναντάμε από βορρά προς νότο, είναι, με τα υψόμετρά τους, τα εξής:

1. **Ελληνικό**, υψόμ. **740**μ. (Η παλιά του ονομασία ως το 1926 ήταν **Λοζέτσι**.)
2. **Αετορράχη**, υψόμ. **860**μ. (Μέχρι το 1928 η παλιά ονομασία ήταν **Κοτόρτσι**.)
3. **Λάζαινα**, υψόμ. **840**μ.
4. **Κωστήτσι**, υψόμ. **870**μ.
5. **Φορτόσι** ή **Φορτώσι**, υψόμ. **860**μ.
6. **Νίστορα**, υψόμ. **880**μ.
7. **Κορίτιανη** ή **Κορύτιανη**, υψόμ. **860**μ.
8. **Πλαίσια** (άλλοτε Πλέσια), υψόμ. **620**μ.
9. **Καλέντζι**, υψόμ. **620**μ.
10. **Πάτερο**, υψόμ. **730**μ.
11. **Πηγάδια** (ως 1927 **Βαλτσιώρα**), **610**μ.

Ειδυλλιακή ανοιξιάτικη εικόνα στα γειτονικά χωριά Πλαίσια και Καλέντζι.

Χειμώνας στα Κατσανοχώρια. Τα Τζουμέρκα στις ωραιότερες στιγμές τους.

Ένα τμήμα από τα κατάλοιπα της Ακρόπολης στο Καστρί.

σία των κατοίκων, χρησίμευε επίσης και για τον έλεγχο του περάσματος της Πλάκας και των νοτίων ορίων της Μολοσσίας, στην οποία ανήκε η περιοχή. Από την περίοδο της ρωμαϊκής κατάκτησης, μοναδικό εύρημα είναι ένα νόμισμα που βρέθηκε πρόσφατα.

Ξεκινάμε να γνωρίσουμε το Καστρί. Μας συνοδεύει ο **Γιάννης Πατερούσης**, από τον εξαιρετικό ξενώνα «**Ροδάμι**», στο Καλέντζι. Με κατεύθυνση Α από το κέντρο του Καλεντζίου, παίρνουμε έναν καλό χωματόδρομο προς τον καταρράκτη της Κλίφκης και το Καστρί. Στο 1 χλμ. διχάζεται ο δρόμος. Αριστερά χαμηλώνει προς τις πηγές της Κλίφκης και τον Άραχθο, ενώ δεξιά ανηφορίζει προς το Καστρί.

1.100 μέτρα μετά την διακλάδωση ο χωματόδρομος τερματίζει μπροστά σε κιόσκι θέας, σε υψόμετρο **680** μέτρων. Η θέα είναι εντυπωσιακή στον περιμετρικό ορεινό ορίζοντα, στο οροπέδιο των Κατσανοχωρίων και, ιδιαίτερα, στις ιλιγγιώδεις ορθοπλαγιές της χαράδρας του Άραχθου, ως τα στενά της Πλάκας. Ανηφορίζοντας προς τα Α για ένα δίλεπτο περίπου, φτάνουμε μπροστά στην ερειπωμένη οχύρωση της αρχαίας ακρόπολης, το σωζόμενο ύψος της οποίας ξεπερνάει τα 3 μέτρα.

Παρατηρούμε την εξαιρετικά επιμελημένη τοιχοδομία. Στην κύρια πλευρά, που αποτελεί την πρόσοψη του τείχους, έχουν χρησιμοποιηθεί καλολαξευμένοι ορθογώνιοι δόμοι, τοποθετημένοι κατά το ισοδομικό σύστημα. Η διπλανή, υποστηρικτική πλευρά, έχει υιοθετήσει το πολυγωνικό σύστημα δόμησης. Το ορατό τμήμα της κύριας τοιχοποιίας, μετά από μερικά μέτρα εξαφανίζεται κάτω από ένα αδιαπέραστο στρώμα πυκνών πουρναριών, που έχουν καταλάβει κάθε σημείο του Καστριού.

-Όταν, τρεις περίπου δεκαετίες πριν, είχα έρθει στο Καστρί με το αείμνηστο Παύλο Βρέλλη, λέει ο Γιάννης, *η οχύρωση ήταν ορατή σε πολύ μεγαλύτερο μήκος, γιατί ο λόφος από την συχνή βόσκηση ήταν σχεδόν*

γυμνός. Δυστυχώς, με τα χρόνια έφυγαν από δω τα κοπάδια και θέριεψαν τα πουρνάρια. Και, βέβαια, κανείς δεν ενδιαφέρθηκε πού και πού να τα αραιώνει γύρω από το τείχος. Έτσι, απ' όλη την ακρόπολη, απόμεινε να φαίνεται μόνον αυτό το κομμάτι.

Κλίφκη. Πηγές και καταρράκτες.

Επιστρέφοντας στην διακλάδωση από το Καστρί, παίρνουμε τον καλό, κατηφορικό χωματόδρομο για **2,1 χλμ**. Εκεί αφήνουμε το αυτοκίνητο και συνεχίζουμε με τα πόδια σ' έναν τσιμεντόδρομο στενό, με πολύ ισχυρές κλίσεις και εξίσου κλειστές στροφές. Στο οδόστρωμα, που σε αρκετά σημεία είναι φθαρμένο, δεν λείπουν οι πέτρες, που έχουν κατρακυλήσει από τα απότομα πρανή. Παρά το γεγονός ότι ο δρόμος είναι βατός - ιδιαίτερα από αυτοκίνητα με τετρακίνηση - δεν τον συνιστούμε γιατί πιστεύουμε ότι η χαλαρή, αργή μετακίνηση με πόδια, εξασφαλίζει τις ιδεωδέστερες συνθήκες παρατήρησης και απόλαυσης του συνολικού τοπίου της χαράδρας. Μιας χαράδρας που εξελίσσεται με απίστευτη υποβλητικότητα και αγριότητα. Στα πρανή της φωλιάζουν πυκνά δάση από πουρνάρια αλλά και γκριζοκόκκινοι ασβεστολιθικοί βράχοι, που θα μπορούσαν ν' αποτελέσουν ένα αναρριχητικό πεδίο πολύ θεαματικό. Έχοντας ξεκινήσει από υψόμετρο **530**μ. φτάνουμε σε 6 λεπτά σε κιόσκι θέας, με εικονοστάσι του Αγίου Νικολάου, σε υψόμετρο **485**μ. Αγναντεύουμε χαμηλότερα την κοίτη του Άραχθου, που κυλάει βουερός και θολός από τις τελευταίες βροχές. Πολύ εντυπωσιακές και απότομες είναι οι αντικρινές, ανατολικές πλαγιές της χαράδρας, που ανηφορίζουν προς την επικράτεια των Δυτικών Τζουμέρκων. Παντού συνωστίζονται οι πολύπλοκοι χρωματικοί τόνοι που, τώρα το φθινόπωρο, χαρακτηρίζουν τα διάφορα είδη δέντρων και θάμνων. Είναι πορτοκαλί και κοκκι-

Κατηφορίζοντας προς την Κλίφκη, μας συντροφεύει η μόνιμη παρουσία του Άραχθου που ρέει ανάμεσα σε απόκρημνες πλαγιές.

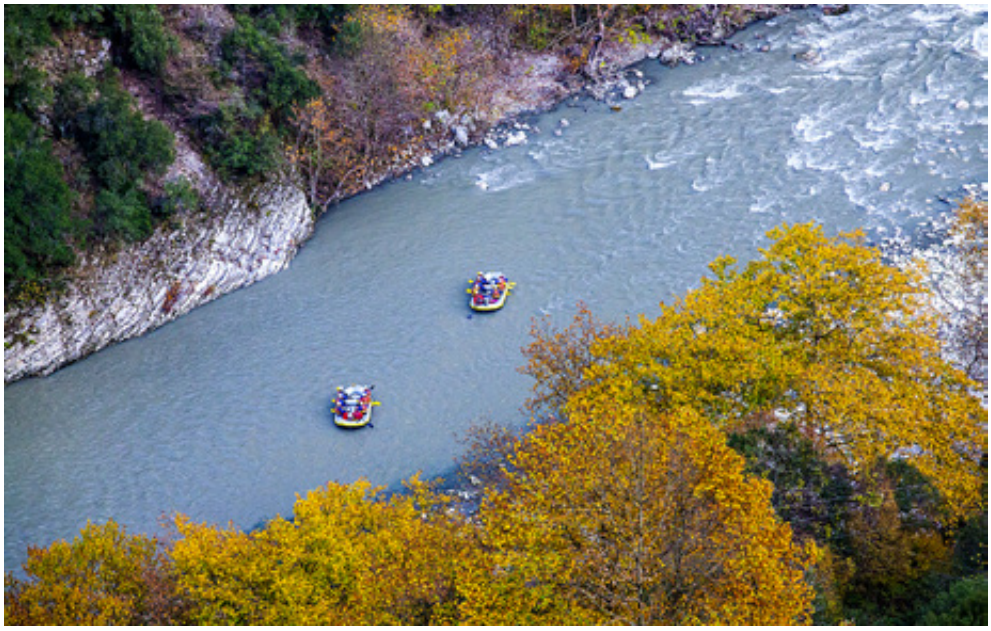

Η αργή, απολαυστική κάθοδος με τα πόδια ως την Κλίφκη, μας δίνει την δυνατότητα ν' απολαμβάνουμε την μεγαλοπρέπεια του τοπίου αλλά και στιγμιότυπα από την δραστηριότητα rafting στον ποταμό.

νωπές οι χρυσοξυλιές, με διαβαθμίσεις του ιώδους οι φράξοι, πρασινοκίτρινοι οι γάβροι, καφεκίτρινα τα πλατάνια και πρασινωπές, ακόμη, οι κουτσουπιές.

Μισή σχεδόν ώρα μετά την αναχώρησή μας - με χαλαρό ρυθμό - φτάνουμε στον **Χώρο Αναψυχής Πηγών Κλίφκης**, σε υψόμετρο **355** μέτρων. Έχουμε αφήσει πίσω μας 200 μέτρα υψομετρικής διαφοράς και 7 κλειστές, απότομες στροφές. Ένα χωμάτινο, επίπεδο δρομάκι, κινείται παράλληλα με την κοίτη ενός ρέματος ζωντανού, περνάει δίπλα από ξύλινο γεφυράκι και καταλήγει, σ' ένα τοπίο μοναδικής ιδιαιτερότητας. Πρόκειται στην ουσία για έναν πελώριο και συμπαγή βράχο, ύψους τουλάχιστον 25 μέτρων που, από την κορυφή ως την βάση του, έχει αποκτήσει μια έξοχα λαξευμένη κοιλότητα, δημιουργημένη από την προαιώνια δράση του νερού. Το σκουρόχρωμο ίχνος, που είναι αποτυπωμένο ανεξίτηλα στην κοιλότητα του βράχου, φανερώνει πόσο εντυπωσιακό ήταν το εύρος και, κατ' επέκταση, η ποσότητα ροής του νερού.

Εντυπωσιακή είναι επίσης η σκοτεινή στοά στα έγκατα του βράχου. Από εκεί αναβλύζουν οι αστείρευτες, κρυστάλλινες πηγές της Κλίφκης. Είναι το εξαιρετικό νερό, που διοχετεύεται σε σωλήνα μεγάλης διαμέτρου και στη συνέχεια, με αντλία, φτάνει στο οροπέδιο και υδρεύει τα Κατσανοχώρια. Μια λιμνούλα με διάφανο νερό σχηματίζεται μετά τη στοά και τροφοδοτεί συνεχώς το ρέμα που καταλήγει στον Άραχθο ποταμό.

Απομένουμε να θαυμάζουμε την σπάνια ιδιαιτερότητα του τοπίου και την αέναη ροή του υπερπολύτιμου αυτού νερού. Που κάποτε - επιπλέον - έδινε κίνηση και ζωή σ' έναν νερόμυλο, λίγο παρακάτω. Περνώντας πάνω από το ξύλινο γεφυράκι φτάνουμε σε δύο λεπτά, μέσα από σκιερό μονοπάτι στον παλιό νερόμυλο της Κλίφκης. Ένα τμήμα του είναι ερειπωμένο, δίπλα του όμως το σπιτάκι του μυλωνά είναι αναστηλωμένο.

Μια διπλή πινακιδούλα μπροστά στον μύλο μας οδηγεί προς δυο αντίθετες κατευθύνσεις: προς τα δεξιά, το μονοπάτι περνάει πάνω από το ρέμα μ' ένα πέτρινο γεφυράκι και αμέσως ανηφορίζει και καταλήγει στον αρχικό χώρο Αναψυχής. Αν στραφούμε στ' αριστερά, το μονοπάτι χαμηλώνει προς το ποτάμι και τον καταρράκτη. Το έδαφος είναι καλυμμένο από φύλλα υγρά και ολισθηρά, ενώ παντού υπάρχουν σκαψίματα από τις ανιχνευτικές μουσούδες των γουρουνιών.

Σε λιγότερο από δυο λεπτά βγαίνουμε ακριβώς πάνω από την βραχώδη όχθη του ποταμού. Η κοίτη είναι κατάσπαρτη από κροκάλες. Έτσι το ποτάμι κυλάει αφρισμένο, χαρίζει μεγαλύτερες συγκινήσεις στους rafters που κατεβαίνουν με δυο σκάφη τούτη τη στιγμή.

Συνεχίζοντας για λίγο το μονοπάτι, συναντάμε το ρέμα της Κλίφκης, ακριβώς πριν καταλήξει στον ποταμό. Αν θέλουμε ν' αντικρίσουμε τον καταρράκτη της Κλίφκης πρέπει να βγάλουμε άρβυλα και κάλτσες, να διασχίσουμε το ρέμα και ν' ακολουθήσουμε ανάντη πορεία στην πλατανοσκέπαστη ρεματιά. 50 περίπου μέτρα μετά, θα μας αποκαλυφθεί ο αθέατος, μέχρι τώρα, καταρράκτης με την λιμνούλα του. Μια λιμνούλα με κρυστάλλινο νερό, που αποτελεί για τους rafters μια απαραίτητη ανάπαυλα, πολύ δημοφιλή.

Είναι υπέροχο το περιβάλλον της ρεματιάς, κατάφυτο και με μόνιμη υγρασία. Τρυφερές νεαρές φτέρες φυτρώνουν, όχι μόνον στο έδαφος αλλά και πάνω στο παχύ στρώμα των βρύων που έχει καλύψει τους κορμούς των πλατανιών.

Μετά τις βουτιές τους στον καταρράκτη, τα πληρώματα ξαναμπαίνουν στις βάρκες για ν' ακολουθήσουν τη ροή του ποταμού. Εμείς, φοράμε και πάλι τα άρβυλά μας, παίρνουμε μερικές ανάσες και ξεκινάμε την ανηφόρα. Χρειάζονται τελικά 25 λεπτά για να καλύψουμε την απόσταση του ενός περίπου χιλιομέτρου και την υψομετρική διαφορά των 220 μέτρων από τον χώρο αναψυχής της Κλίφκης ως το αυτοκίνητο, στην αρχή της τσιμεντένιας διαδρομής.

Στα ριζά του βράχου, λιμνούλα με κρυστάλλινο νερό, που κυλάει με αέναη ροή από τα σκοτεινά έγκατα της Κλίφκης. (αριστερά)

Ο καταρράχτης της Κλίφκης με την λιμνούλα του, στάση ιδανική για υπέροχες βουτιές.

Η κεντρική πλατεία στο Ελληνικό με το καμπαναριό της Κοίμησης της Θεοτόκου.

Τα Κατσανοχώρια ως τον 19ο αιώνα

Αντλώντας πάντα πολύτιμες πληροφορίες από τον Γρ. Μανόπουλο αναφέρουμε συνοπτικά, ότι μετά την περίοδο της αρχαιότητας η περιοχή των Κατσανοχωρίων δέχθηκε σλαβικές επιδρομές και μάλιστα εποικίσθηκε γύρω στο 600 μ.Χ. Από τότε σώζονται τα σχετικά τοπωνύμια στην περιοχή αλλά και έξι ονόματα χωριών - από τα έντεκα συνολικά - που προέρχονται από την σλαβική.

Τα σλαβικά φύλα λοιπόν κατοικούν σε μικρούς οικισμούς και μετακινούνται προς αναζήτηση καλλιεργήσιμης γης. Η κατοίκηση, βέβαια, από Σλάβους δεν σημαίνει ότι δεν συνέχιζαν να υπάρχουν και οι προηγούμενοι κάτοικοι στην περιοχή. Το βέβαιο είναι, ότι από τις αρχές του 7ου και μέχρι τις αρχές του 14ου αιώνα, υπάρχουν ελάχιστες ως μηδαμινές πληροφορίες για την περιοχή. Σ' αυτό το διάστημα επήλθε ο εκχριστιανισμός και βαθμιαία ο εξελληνισμός των ξένων.

Προς τα τέλη του Μεσαίωνα, δηλαδή στην εποχή της οθωμανικής κατάκτησης του 1430, στα Κατσανοχώρια υπήρχαν τουλάχιστον οι σημερινοί οικισμοί και ενδεχομένως και άλλοι, που έχουν διαλυθεί. Ωστόσο, για τα επόμενα 150 χρόνια, οι πληροφορίες λείπουν παντελώς. Από το β΄ μισό του 16ου αιώνα, παρατηρείται μια αύξηση του πληθυσμού και γενικότερη οικονομική άνθηση. Από τα τέλη, όμως, του 16ου αιώνα, και μέσα στις γενικότερες συνθήκες στασιμότητας και κάμψης, άρχισε η συρρίκνωση και η σταδιακή συγχώνευση των οικισμών σε λιγότερες κοινότητες.

Πάντως από τις αρχές του 17ου αιώνα οι Κατσάνοι έχτιζαν αρκετούς και περίτεχνους ναούς, γεγονός που φανερώνει την ευμάρεια της περιοχής. Η οικονομική αυτή ευχέρεια πρέπει να αποδο-

θεί κυρίως στην διεξαγωγή από τους Κατσάνους του εμπορίου των αιγοπρόβειων δερμάτων, των τομαριών. Αυτός είναι και ο λόγος που τα Κατσανοχώρια ονομάζονταν τότε «**Τομαροχώρια**» και οι κάτοικοι «**Τομαράδες**». [4]

Η πρώτη μνεία του ονόματος Τομαροχώρια υπάρχει σ' ένα κατάστιχο του 1659. Οι επόμενες, χρονικά, μαρτυρίες ανευρίσκονται στα τέλη του 18ου αιώνα, όπως επίσης και στην περίφημη «**Χάρτα**» του **Ρήγα Βελεστινλή**, στα **1798**. Ο Leake, στα 1805 και 1809, αναφερόμενος στα χωριά χρησιμοποιεί και τα δύο ονόματα, Κατσανοχώρια και Τομαροχώρια, ενώ ο Pouqueville, στα 1806, τα αναφέρει μόνον ως Κατσανοχώρια. Πάντως, μετά τον Leake, κανείς δεν αναφέρει ως επίσημο όνομα τα Τομαροχώρια.

Πώς προήλθε όμως το πρώτο συνθετικό του ονόματος Κατσανοχώρια; Στην αλβανική γλώσσα το επίθετο "*Kacan*" σημαίνει, ο φιλάργυρος, ο τσιγκούνης. Στα γλωσσικά όμως ιδιώματα της Ηπείρου και Θεσσαλίας, η λέξη «*κατσάνος*», λίγο πριν το 1800, σήμαινε τον περιφερόμενο μικρέμπορο. Δηλαδή, επειδή πιθανώς οι μικροέμποροι αυτοί θα ήταν απαιτητικοί στις πληρωμές, ένα κύριο χαρακτηριστικό τους κατέληξε να σημαίνει την ίδια την ασχολία. Αυτή πάντως η μετατροπή στη σημασία συνέβη μάλλον πολύ καιρό πριν ονοματιστούν οι Κατσάνοι. Ενώ λοιπόν ως τον 18ο αιώνα η κύρια ασχολία των κατοίκων ήταν το εμπόριο δερμάτων και τα χωριά ονομάζονταν Τομαροχώρια, στη συνέχεια οι κάτοικοι επεκτάθηκαν και στο γενικό εμπόριο, έγιναν δηλαδή «κατσάνοι» και τα χωριά μετονομάστηκαν σε Κατσανοχώρια.

Πολύ ανεπτυγμένη είναι και η ναοδομία στην περιοχή των Κατσανοχωρίων. Ήδη από τα τέλη του 16ου αιώνα χτίζονται στα Κατσανοχώρια ναοί μικροί, ξυλόστεγοι και μονόχωροι. Για να καλυφθούν όμως οι ανάγκες του αυξανόμενου πληθυσμού, από τις αρχές του 17ου αιώνα οι ναοί ανακαινίζονται και επεκτείνονται. Έτσι, εμφανίζεται παράλληλα και ο τύπος της μεγάλης τρίκλιτης, καμαροσκεπούς βασιλικής. Εξέλιξη αυτού του τύπου είναι η τρουλαία βασιλική με σταυροειδή στέγαση (επηρεασμένη από τον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού).

Μερικά γλαφυρά και ενδιαφέροντα στοιχεία για τα Κατσανοχώρια αλιεύουμε από το εμβληματικό δίτομο έργο για την ιστορία της Ηπείρου, του σπουδαίου **Ιωάννη Λαμπρίδη** (1839 - 1891). [5] Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Λαμπρίδη, «*πανταχού των χωρίων της περιοχής ταύτης υγεία άκρα επικρατεί και μακροβιότης πλην των χωρίων «Λουζέτζ» (Ελληνικό), «Βαλτσιόρα» (Πηγάδια) και Πλέσια, άπερ υπό ελωδών μιασμάτων μαστιζόμενα πάσχουσιν...*»

Για την μετανάστευση ο Λαμπρίδης αναφέρει, ότι «*οι μεν άνδρες των Κατσανοχωρίων αποδημούσιν από παιδικής αυτών ηλικίας συνήθως εις Βόνιτσαν, Καρβασαράν, Αστακόν, Πάτρας, ένθα ... υποφέρουσι πάντα και παν είδος εμπορίου μετέρχονται, ίνα προοδεύωσιν. Αι γυναίκες των γεωργούσι το άφορον και αχάριστον έδαφος μετ' αρχαίας Ζαγοριανής φιλοπονίας και φιλοτιμίας*».

Στα 800 περίπου φύλλα της εφημερίδας «ΦΩΝΗ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ» (1892 – 1915) ο Γρηγόρης Μανόπουλος εντόπισε, σε 77 από αυτά, 92 άρθρα που αναφέρονται στα Κατσανοχώρια για ένα πλήθος θεμάτων της εποχής. Επιλέξαμε δύο δημοσιεύματα, χαρακτηριστικά των Κατσανοχωρίων κατά τα τέλη του 19ου αι.[6] Στο φύλλο 6, λοιπόν, της 23ης/10/1892 αναφέρεται: «*Ο εκ Λαζάνων των Κατσανοχωρίων κ. Πισπυ-*

(4) Γρ. Μανόπουλος, «Τζουμέρκα και Κατσανοχώρια από τον 17ο - 19ο αιώνα, περιοδ. ΤΖΟΥΜΕΡΚΙΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, Τεύχος 12, Ιούνιος 2011.

(5) «ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ» ΤΟΜΟΣ Β΄, ΤΕΥΧΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ ΜΑΛΑΚΑΣΙΑΚΑ, ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ, ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΚΑΤΣΑΝΟΧΩΡΙΩΝ, 1888.

(6) Γρ. Μανόπουλος, Η αρθογραφία της εφημερίδας «Φωνή της Ηπείρου» για τα Κατσανοχώρια (1892-1915), Ηπειρωτικά Χρονικά 43(2009).

Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στο Πάτερο, χρονολογείται στα 1695.

ρής, διδάκτωρ του Εθνικού Πανεπιστημίου, υποστάς και εν Παρισίοις τας απολυτηρίους αυτού εξετάσεις, ηξιώθη διδακτορικού διπλώματος. Άπαντες οι πατριώται και φίλοι συγχαίρουσιν αυτόν και του εύχονται παρομοίαν επιτυχίαν και εν τω μέλλοντι».

Στο φύλλο 138 της 12ης/5/1895 αναγράφεται ότι «*την 23ην Απριλίου, εορτήν του Αγίου Γεωργίου, ετελέσθη μετά πολλής ζωηρότητας και ευθυμίας η πανήγυρις εν Κοτορτσίω (Αετορράχη). Εις ταύτην προσήλθον πολλοί και εκ των πέριξ χωρίων, εν οις και ο από πολλών ετών εν τη ξένη παρεπιδημών κ. Κωνσταντίνος Μανόπουλος. Εξ Ιωαννίνων δε μετέβη προς τέρψιν των πανηγυριστών και ο περίφημος Νιάρος με το βιολί του και κατηνχαρίστησε πάντας με το «Παπαδοπούλα ξεύγενε».*

Θα κλείσουμε τις συνοπτικές, γενικές πληροφορίες μας για τα Κατσανοχώρια, με μια αναφορά του Γρηγόρη Μανόπουλου στην δραστηριότητα των Κατσάνων ζωγράφων στα Τζουμέρκα. Στα πέντε, λοιπόν, από τα έντεκα Κατσανοχώρια (Ελληνικό, Φορτώσι, Κορίτιανη, Πλαίσια, Καλέντζι) εμφανίστηκαν κατά την ύστερη τουρκοκρατία οικογένειες ζωγράφων, των οποίων τα έργα συναντούμε από το 1730 στην Ν. Ήπειρο, Β. Θεσσαλία και Ν. Μακεδονία. Το 1795 φιλοτεχνείται το πρώτο ζωγραφικό έργο Κατσάνων στα Τζουμέρκα και το τελευταίο στην δεκαετία του 1860. Για μια περίοδο δυο γενεών οι Κατσάνοι ζωγράφοι ήταν πρώτοι στις προτιμήσεις των Τζουμερκιωτών. Μερικά χαρακτηριστικά έργα τους βρίσκονται στο καθολικό της Μονής Εισοδίων Μελισσουργών (1795), στη Μονή Βύλιζας Ματσουκίου (1797), στις εικόνες του τέμπλου και τις τοιχογραφίες της Αγίας Παρασκευής Χουλιαράδων (1800 και 1809), στο καθολικό της Μονής Θεοτόκου Γαρδικίου (1842) και σε πολλά ακόμη εκκλησιαστικά μνημεία.

Οι τοιχογραφίες στο εσωτερικό της εκκλησίας διατηρούνται σε άριστη κατάσταση.

Εντυπώσεις και εμπειρίες από την περιήγηση στα Κατσανοχώρια. Ελληνικό (Λοζέτσι)

Έχοντας πάρει ήδη μια πρώτη θεωρητική, συνοπτική ενημέρωση για τα Κατσανοχώρια, ξεκινάμε να γνωρίσουμε «επί του πεδίου» τον τόπο, επισκεπτόμενοι με τη σειρά όλα τα χωριά.

Το πρώτο, λοιπόν, χωριό που μας υποδέχεται μετά τα Γιάννενα είναι το **Ελληνικό**, το πρώην **Λοζέτσι**, σε υψόμετρο **740** μέτρων. Γράφει σχετικά ο Λαμπρίδης:[7] «*Μεγαλύτερον πάντων των χωρίων τούτων είναι το κατάρρυτον και κατάφυτον* ***Λουζέτζ****, εις δυο μεγάλας συνοικίας διαιρούμενον, «Αγίαν Τριάδα και Παναγίαν», υπό τεσσάρων ιερέων αγιαζομένας και 120 οικογενείας αριθμούσας».*

Εξ' άλλου, στο βιβλίο «ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΩΝ ΚΑΤΣΑΝΟΧΩΡΙΩΝ ΗΠΕΙΡΟΥ»[8] διαβάζουμε ότι «*είναι χτισμένο στις πλαγιές πολύπτυχων λόφων, που κοιτάζουν προς την ανατολή, ντυμένοι στο πράσινο».*

Το 1927 το Λοζέτσι μετονομάστηκε σε «Ελληνικό» παίρνοντας το όνομα από τον ομώνυμο λόφο, που ονομάστηκε έτσι γιατί εκεί υπάρχουν λείψανα αρχαίου φρουρίου. Πολλά στοιχεία για το Λοζέτσι περιέχονται στην μονογραφία «ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ (ΛΟΖΕΤΣΙ) ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ» [9] του δασκά-

(7) «ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ», οπ. π.

(8) Είναι έκδοση του Συλλόγου Κατσάνων Αθηνών - Πειραιώς - Περιχώρων «Η ΑΕΤΟΡΡΑΧΗ», 1969.

(9) Το βιβλίο εκδόθηκε από την Αδελφότητα των Συγχωριανών Ελληνικού Ιωαννίνων «Η Τσούκα», το 1996.

λου Κώστα Δ. Βασιλείου. Εδώ, πληροφορούμαστε, ότι η γεωργία δίνει λίγα δημητριακά και όσπρια. Περισσότερο αποδοτική είναι η κτηνοτροφία. Στο δάσος και στις πλαγιές βόσκουν πολλά κοπάδια γιδοπροβάτων. Δύο μεγάλοι μαχαλάδες αποτελούν το χωριό. Ο ένας είναι της Παναγίας (Παναϊά) και ο άλλος της Σίνιας. Στο μεσοχώρι υπάρχει ο θεόρατος πλάτανος που φύτεψε στα 1820 ο Γιώργος Μυλωνάς και έχει περίμετρο μεγαλύτερη από 6 μέτρα.

Σχετικά με την παλιά σλάβικη ονομασία Λοζέτσι,, πιθανότατα προέρχεται από το σλαβικό «λόζα» που σημαίνει αμπέλι και την υποκοριστική κατάληξη. Δηλαδή, «αμπελάκι». Πράγματι, το χωριό είχε άλλοτε πολλά αμπέλια, που τα περισσότερα σήμερα έχουν καταστραφεί.

Η περιήγηση στην πλατεία και στις ήπιες ανηφοριές του μεγάλου χωριού είναι ευχάριστη και καθόλου κουραστική. Το Ελληνικό, ωστόσο, εκτός από το πλούσιο φυσικό περιβάλλον και την ωραία τοπογραφία, διαθέτει - κατά τη γνώμη μας - και μια σημαντική ιδιαιτερότητα.

Μουσείο Θεόδωρου Παπαγιάννη. Τάξη Δημοτικού Σχολείου με τον δάσκαλο. Ένα έργο πραγματικά εκπληκτικό.

Ένα από τα εντυπωσιακά υπαίθρια εκθέματα που κοσμούν τη διαδρομή προς το Ελληνικό.

Είναι σε θέση ν' αποτελέσει ελκυστικό προορισμό για τρεις - ταυτόχρονα - κατηγορίες επισκεπτών. Αρχικά για τους **φιλότεχνους**, που θα εντυπωσιαστούν από τα εμβληματικά και ασυνήθιστα σε τεχνοτροπία, έργα τέχνης, τοποθετημένα σε επίκαιρα σημεία του δρόμου, αρκετές εκατοντάδες μέτρα ήδη πριν από το χωριό. Είναι δημιουργήματα σύγχρονης τέχνης του σπουδαίου καλλιτέχνη **Θόδωρου Παπαγιάννη**, που έχει επιλέξει το τοπίο της γενέτειράς του ως χώρο έκθεσης ενός τμήματος της δουλειάς του. Μαζί με τον **Παπαγιάννη** εκθέτουν έργα τους και άλλοι σημαντικοί εκπρόσωποι της σύγχρονης τέχνης, Έλληνες και ξένοι που, ανταποκρινόμενοι στο κάλεσμα του εμπνευστή, έχουν αφιερώσει για πάντα τα δημιουργήματά τους στην γη της Ηπείρου, στην γη του Ελληνικού.

Με το βλέμμα και το μυαλό μας καθηλωμένα από τις φόρμες των έργων και τον υψηλό τους συμβολισμό, φτάνουμε στο κέντρο του χωριού. Εκεί μας περιμένει το Μουσείο του Παπαγιάννη που στεγάζεται στις εκπληκτικές αίθουσες του μεγαλόπρεπου κτιριακού συγκροτήματος του **Παρθεναγωγείου** του **1882**, δωρεά του ευεργέτη **Νικόλαου Μαντελόπουλου**.[(10)] Η δεύτερη κατηγορία επισκεπτών που μπορεί να προσελκύσει το Ελληνικό είναι οι προσανατολισμένοι στον **θρησκευτικό τουρισμό** και ιδιαίτερα στην επίσκεψη ιστορικών μνημείων ορθοδοξίας. Ένα τέτοιο, μεγάλης ιστορικής, πνευματικής και αρχιτεκτονικής αξίας μνημείο είναι το φρουριακής κατασκευής μοναστήρι της **Τσούκας**, αφιερωμένο στο Γενέσιο της Θεοτόκου. «Ήδη η ονομασία «Τσούκα» μας προϊδεάζει για την τοπογραφία

(10) Παρουσίαση του Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης του Θόδωρου Παπαγιάννη φιλοξενείται στο τεύχος 117, φθινοπώρου 2018.

του μνημείου σε σημείο υψηλό αφού, σ' όλες τις βαλκανικές γλώσσες, η λέξη τσούκα σημαίνει ψηλή κορυφή. Και είναι πράγματι έτσι. Χτισμένο στις ιλιγγιώδεις ορθοπλαγιές, εκατοντάδες μέτρα πάνω από την δυτική όχθη του Άραχθου, το μοναστήρι αιωρείται κυριολεκτικά στο χείλος ενός αβυσσαλέου γκρεμού, σε υψόμετρο **925** μέτρων. Χάρη σ' αυτή τη θέση το μοναστήρι, χαρίζει στον επισκέπτη μια θέα μοναδική, τόσο στην χαράδρα και στην ελικοειδή κοίτη του Άραχθου όσο και στα εντυπωσιακά περιγράμματα των ορεινών όγκων των Τζουμέρκων, της Κακαρδίτσας, του Λάκμου, του Τόμαρου, του Μιτσικελιού και Ξηροβουνίου. Όπως έγραφα στο προηγούμενο τεύχος, 117: «*πολύ αμφιβάλλω αν υπάρχουν πολλά μοναστήρια με τέτοια θέα στην Ελλάδα και μάλιστα σε τέτοια άριστη κατάσταση διατήρησης και συντήρησης*».

Την άριστη κατάσταση διαπιστώνουμε παντού: στην καλοφτιαγμένη τοιχοποιία, στον πλακόστρωτο αύλειο χώρο και στις σχιστόπλακες της σκεπής, στο φρουριακό καμπαναριό και στο συγκρότημα των κελιών, καθώς και στο κομψό καθολικό, τοιχογραφημένο με εξαιρετικές τοιχογραφίες και με τέμπλο εκπληκτικό.

Το Μοναστήρι της Τσούκας ιδρύθηκε, κατά μια και μοναδική αναφορά του Λαμπρίδη, το **1190** από τον Αυτοκράτορα **Ισαάκιο Άγγελο**, όμως το πιθανότερο είναι να ιδρύθηκε λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα. Στη διάρκεια της μακράς ιστορικής της διαδρομής, η μονή έγινε ευλαβικό προσκύνημα αναρίθμητων πιστών από την Ήπειρο και πολλές άλλες περιοχές. Το σωζόμενο καθολικό χτίστηκε πιθανόν λίγο πριν το 1695. Η περίοδος της ηγουμενίας του Γαβριήλ από το Κοτόρτσι (1775-1808), της σημαντικότερης εκκλησιαστικής προσωπικότητας των Κατσανοχωρίων που αναδείχτηκε και τιτουλάριος βοηθός επίσκοπος του Μητροπολίτη Ιωαννίνων και αργότερα κανονικός επίσκοπος Σταγών και Μετεώρων, είναι η περίοδος της μεγαλύτερης

Μονή Τσούκας, ο υπέροχος αύλειος χώρος.

Θεαματική κάτοψη του Άραχθου πάνω από την Μονή της Τσούκας.

ακμής με πρόσκτηση μεγάλης περιουσίας και κατασκευής πολλών έργων. (11)
Φημισμένο είναι το πανηγύρι που τελείται κάθε χρόνο στις 7-8 Σεπτεμβρίου στο Γενέσιο της Θεοτόκου, με εκατοντάδες προσκυνητές, που γεύονται την προβατίνα με πιλάφι, όπως μας λέει ο Γέροντας **Σταυριανός**, που μας καλοδέχεται με το πατροπαράδοτο μοναστηριακό κέρασμα στο δωματιάκι της μονής.

Η συρμάτινη πεζογέφυρα της Λεσιάς

Μια τρίτη κατηγορία επισκεπτών, που θα γοητευθεί από το Ελληνικό, είναι οι **φυσιολάτρες** και **πεζοπόροι**. Πόλος έλξης δεν είναι μόνον το - ούτως ή άλλως - εξαιρετικό φυσικό περιβάλλον αλλά και το μονοπάτι που κατεβαίνει ως τον Άραχθο και στη συνέχεια οδηγεί στη φημισμένη συρμάτινη πεζογέφυρα της **Λεσιάς**. Η πληροφορία λέει πως, μερικά χιλιόμετρα νοτιότερα του Ελληνικού, στο χωριουδάκι Νίστορα, μένει από χρόνια ένα ζευγάρι Ολλανδών που διοργανώνει υπαίθριες δραστηριότητες και συνοδεύει Έλληνες και ξένους στα Κατσανοχώρια και στην ευρύτερη περιοχή.
Συναντάμε την **Άννα** και το **Frend Pelt** στο πανέμορφο σαλόνι του σπιτικού τους, στα Νίστορα. Εκεί, πίνοντας τσάι και αγναντεύοντας το Ξεροβούνι, οργανώνουμε την επίσκεψή μας στην Λεσιά.
Ξεκινάμε από την πλατεία του Ελληνικού, κάτω από το Μουσείο Παπαγιάννη. Έξω από το χωριό ο χωματόδρομος γίνεται δύσβατος, ακατάλληλος για συμβατικά αυτοκίνητα. Σε απόσταση **2,9** χλμ.

(11) Γρ. Μανόπουλος, «Ο από Δυρραχίου επίσκοπος Σταγών Γαβριήλ (1808-1815) και πρώην ηγούμενος της Μονής Τσούκας Ιωαννίνων», Ηπειρωτικά Χρονικά 37(2003).

ο δρόμος τερματίζει σε χορταριασμένο ξέφωτο δάσους μεγάλων πουρναριών. Ένα μικρό κοπάδι προβάτων χωρίς τσομπάνο, βόσκει το χορταράκι. Στη θέα του αυτοκινήτου, τα σκυλιά του κοπαδιού ανασηκώνουν τα κεφάλια από το χώμα, ορθώνουν τα κορμιά τους και, με ράθυμα βήματα, κατευθύνονται προς το μέρος μας.

-Πεινάνε, λέει η Άννα, *δεν έρχονται με κακό σκοπό.*

Μοιραζόμαστε πρόθυμα μαζί τους το κολατσιό μας και εισπράττουμε τις ευγνώμονες ματιές τους, μαζί με το κούνημα της ουράς τους.

11:00΄ Κάνουμε τα πρώτα μας βήματα σε φαρδύ δασικό μονοπάτι, ελαφρά κατηφορικό. Προηγείται η Άννα Pelt, μ' ένα μεγάλο σακίδιο στην πλάτη, παραγεμισμένο με διάφορα αντικείμενα και υλικά, που θα μπορούσαν ενδεχομένως να χρειαστούν, ακόμα και σχοινί. Στο χέρι της κρατάει ήδη ένα κοφτάκι.

-Μάλλον θα το χρειαστούμε παρακάτω, εξηγεί η Άννα, *τα πουρνάρια μπορεί να έχουν κλείσει το μονοπάτι.*

Η χαλαρή, απροβλημάτιστη πορεία μας διαρκεί λίγα μόνον λεπτά. Ξαφνικά το μονοπάτι μεταμορφώνεται, αποκτάει ισχυρές κλίσεις, γίνεται πετρώδες και κακοτράχαλο. Επιπλέον, το διάσπαρτο χαλικάκι, το κάνει ολισθηρό, αξιοποιούνται στο έπακρο τα μπατόν. Κινούμαστε συνεχώς ανάμεσα σε πυκνό δάσος πουρναριών. Το κοφτάκι της Άννας παίρνει φωτιά, ακρωτηριάζει συστηματικά τα ενοχλητικά κλαδιά που, αν αφεθούν ανεξέλεγκτα, απειλούν, να μεταβάλουν σε ζούγκλα το μονοπάτι.

11:10΄ Περνάμε δίπλα από πέτρινο εικονοστάσι και μετά συνεχίζουμε δεξιά. Ένα αριστερό παρακλάδι καταλήγει μετά από μερικά μέτρα σε αδιέξοδο, ένα μικρό ξέφωτο, με εντυπωσιακή κάτοψη στην κοίτη του Άραχθου και στην γέφυρα της Λεσιάς. Ήδη φτάνει ως τ' αυτιά μας η

Χαρακτηριστικά ασβεστολιθικά πετρώματα στα πρανή της διαδρομής προς την κοίτη του Άραχθου και την γέφυρα της Λεσιάς.

Η Άννα Pelt μας δείχνει, από κάποιο σημείο της διαδρομής, την κατεύθυνση προς την συρματογέφυρα της Λεσιάς.

υπόκωφη βοή του ποταμού.

12:00΄ Μια ώρα μετά την αναχώρησή μας και με ρυθμό κατάβασης πολύ αργό, πατάμε επιτέλους σε επίπεδο έδαφος, σε πανέμορφη πλατανοσκέπαστη ρεματιά. Έχουμε διανύσει, από την αρχή της πορείας μας μέχρι εδώ, μια κατηφορική διαδρομή με υψομετρική διαφορά **330** μέτρων. Και το ρέμα που κυλάει ζωντανό και με κρυστάλλινα νερά δεν είναι άλλο από τον χείμαρρο **Βράνια** που ελίσσεται ανάμεσα στο Ελληνικό από τη μια, στην Αετορράχη στα Λάζαινα και στο Κωστίτσι από την άλλη.[12]

Βαδίζοντας αρχικά παράλληλα με το ρέμα και στη συνέχεια ανάμεσα στις κροκάλες της δυτικής όχθης του Άραχθου, φτάνουμε σ' ένα δεκάλεπτο περίπου κάτω από την γέφυρα της Λεσιάς. Υψώνω το βλέμμα και ατενίζω για λίγο το απέριττο περίγραμμα της συρμάτινης, κρεμαστής κατασκευής, που μοιάζει τόσο ανάλαφρη, διάφανη σχεδόν συγκριτικά με τις βαριές, ογκώδεις γεφυρώσεις από πέτρα, σιδερόβεργες ή μπετόν. Μετά, το βλέμμα χαμηλώνει εφτά - οχτώ μέτρα κάτω από το συρμάτινο κατάστρωμα, για να συναντήσει τα θολά νερά του Άραχθου, θεριεμένα και βουερά από τις πρόσφατες βροχές. Σαν να μαντεύει τις σκέψεις μου η Ολλανδή φίλη μας.

-Θα περάσουμε απέναντι, έτσι δεν είναι;

-Φυσικά, της απαντάω, *γι' αυτό ήρθαμε στην Λεσιά.*

Η Άννα, εν τω μεταξύ, ετοιμάζει τις φωτογραφικές της μηχανές, περιμένει τα μοντέλα της ν' ανεβούν το απότομο πρανές και να φτάσουν στο επίπεδο της Λεσιάς. Ένα αδιόρατο ίχνος κεκλιμένου μονοπατιού ανηφορίζει με έντονη κλίση και χω-

(12) Στον χάρτη ο χείμαρρος Βράνια αναφέρεται ως «Κλειστό Μελίσσι Ρέμα», ενώ το σωστό είναι «Ψηλό Μελίσσι Ρέμα».

Η Λσιά, όπως προφέρεται, δεν προέρχεται ούτε από κάποια Λισιά και ούτε από το λύ(ν)ω. Η αρχική λέξη είναι η ηπειρώτικη «λεσιά» και σημαίνει την πόρτα του κήπου, της περίφραξης, της μάντρας. Γενικά, σε πολλά μέρη με χαράδρες και περάσματα υπάρχει το τοπωνύμιο «πόρτα» (π.χ. Πόρτα Παναγιά στα Τρίκαλα) και θέλει να δηλώσει το πέρασμα.

ρίς την παραμικρή στήριξη στο απότομο πρανές. Με το μπατόν στο δεξί χέρι προσπαθώ να βρω ερείσματα στην μαλακή χωμάτινη και πολύ απότομη πλαγιά, την ίδια στιγμή που το αριστερό χέρι ψάχνει να πιαστεί στα σαθρά βράχινα πετρώματα ή στα μικρόκλαδα των θάμνων.

Δεν είναι και η ευκολότερη επιχείρηση. Το παραμικρό λάθος μπορεί να στοιχίσει μια πτώση από ύψος έξι ως οχτώ μέτρων. Αναρωτιέμαι πώς η τοπική αυτοδιοίκηση, οι ορειβατικοί ή πολιτιστικοί σύλλογοι του τόπου, δεν προβληματίστηκαν για να δημιουργήσουν μια ασφαλή πρόσβαση σ' αυτή την πασίγνωστη και τόσο ιδιόμορφη γέφυρα της Λεσιάς. Οι μη εξοικειωμένοι σε αντίστοιχες συνθήκες ή οι πάσχοντες από ακροφοβία, είναι αδύνατον ν' ανταποκριθούν στις απαιτήσεις αυτής της - έστω και μερικών δεκάδων μέτρων - διαδρομής.

-Κάποτε κατέβαινα με μια ομάδα από τους αντικρινούς Χουλιαράδες στη Λεσιά, για να συνεχίσουμε μετά στο Ελληνικό, θα μας πει αργότερα η Άννα. *Κάποιοι, πέρασαν μεν την γέφυρα αλλά μόλις έφτασαν εδώ, στάθηκε αδύνατον να πεισθούν να κατέβουν το πρανές. Προτίμησαν να επιστρέψουν, με τρεις ώρες ανηφόρα, στους Χουλιαράδες...*

Δυο ανάσες και φτάνουμε στην αρχή της Λεσιάς. Χοντρά συρματόσχοινα, καλά στερεωμένα στην πλαγιά, δημιουργούν ασφαλείς προϋποθέσεις διάσχισης του καταστρώματος αλλά και στήριξης των χεριών στα πλαϊνά. Μετά τα πρώτα διερευνητικά βήματα τεκμηριώνεται απόλυτα η εμπιστοσύνη στην ανθεκτικότητα της κατασκευής και η διέλευση γίνεται με μεγαλύτερη ευχέρεια, χωρίς την παραμικρή φοβία. Μόνον μια μικρή ταλάντωση στα μισά της διαδρομής, σε συνδυασμό με τον φοβερό Άραχθο που βρυχάται από κάτω, μου δημιουργούν μια αίσθηση ελεγχόμενου δέους, που μου φέρνει στη μνήμη μια ανάλογη αλλά πολύ λιγότερο ασφαλή διάσχιση πάνω από τον Ρήχιο ποταμό, στα μακρινά χρόνια της εκπαίδευσης στη Ρεντίνα.

Έξι σχεδόν λεπτά μου παίρνει για να διανύσω τα 80 περίπου μέτρα της εναέριας διαδρομής. (Στην επιστροφή, μετά την αναμενόμενη εξοικείωση, ο χρόνος πέφτει στα τέσσερα λεπτά). Για πρώτη φορά αγναντεύω από την ανατολική όχθη τη ροή του ποταμού αλλά και το μακρύ ανηφορικό, στριφογυριστό μονοπάτι προς Χουλιαράδες.

-Θα είναι ωραία ν' ανέβουμε ως εκεί πάνω, λέει η φίλη μας η Άννα.

-Να είσαι βέβαιη, την επόμενη φορά.

Πριν εγκαταλείψουμε τη Λεσιά, έχει μεγάλο ενδιαφέρον ν' ανατρέξουμε για λίγο στο παρελθόν της, όπως το καταγράφει στο βιβλίο του ο Κ. Δ. Βασιλείου.[13]

«*Η Λεσιά ήταν κρεμαστή γέφυρα φτιαγμένη στα πιο παλιά χρόνια με κληματσίδες από ''γκουρμπενιές''. Αυτά είναι άγρια φυτά, που μοιάζουν με τα κλήματα. Αυτούς τους κορμούς διάλεγαν οι Χουλιαράδες, τους έπλεκαν και σχημάτιζαν γερά σχοινιά. Στο πιο στενό μέρος του ποταμού έκαναν δυο κολώνες πέτρινες στις δύο όχθες, τέντωναν και στερέωναν τρία γερά τέτοια σχοινιά παράλληλα, το ένα δίπλα στο άλλο, σε πλάτος 1,5 περίπου μέτρου. Μετά έδεναν επάνω στα σχοινιά αυτά, κοντά - κοντά, γερά ξύλα σ' όλο το μήκος και σχημάτιζαν έτσι εναέριο ξύλινο δρόμο. Το ύψος του ''τελεφερίκ'' αυτού ήταν περίπου 15 μέτρα επάνω από την επιφάνεια του νερού. Επάνω σ' αυτή την κινούμενη ανεμόσκαλα περνούσαν φορτωμένες με τα ζαλίκια τα ξύλα ή το κλαρί για τα ζώα τους, οι γυναίκες των Χουλιαράδων. Σωστοί αίλουροι, σπάνιοι*

(13) «ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ» (ΛΟΖΕΤΣΙ) ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ό.π.

ακροβάτες, παίζοντας τη ζωή τους κορώνα - γράμματα πάνω από τα θολά νερά του ορμητικού ρεύματος του Αράχθου, προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν λίγες οκάδες καλαμποκάλευρου - της θρυλικής μπομπότας - για τον εαυτό τους και τα παιδιά τους.
Στα κατοπινά χρόνια την έκαναν πιο στερεά. Αντικατέστησαν τα γκούρμπενα με συρμάτινα παλαμάρια. Έβαλαν και δύο παλαμάρια στα πλάγια ψηλότερα, για να πιάνεται ο διαβάτης. Έτσι στηριζόταν καλύτερα γιατί, με την κίνηση του θολού ρεύματος από κάτω, σου ερχόταν ζαλάδα και ήταν φόβος να πέσεις στο ποτάμι».
Χωρίς στάσεις πια για κόψιμο κλαδιών, ο γολγοθάς της επιστροφής - από την αρχή της ανηφοριάς - διαρκεί ακριβώς **50**΄. Με υψομετρική διαφορά **345**μ., ο ρυθμός ανόδου / ώρα είναι **414**μ., τιμή ενδεικτική της έντονης κλίσης της συνολικής διαδρομής. Αν, βέβαια, διανοιχθεί κάποτε η ζούγκλα από πουρνάρια του μονοπατιού προς το Κωστίτσι, θα είναι μια εξαιρετική πρόταση ηπιότερης κυκλικής διαδρομής.

Αετορράχη και Λάζαινα

Μετά την εκτεταμένη αναφορά μας στο Ελληνικό, συνεχίζουμε νοτιότερα, στα γειτονικά χωριά **Λάζαινα** και **Αετορράχη**. Συναντάμε την Αετορράχη ένα χιλιόμετρο δεξιά (δυτικά) του κεντρικού οδικού δικτύου. Στο βιβλίο «ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΩΝ ΚΑΤΣΑΝΟΧΩΡΙΩΝ ΗΠΕΙΡΟΥ», του 1969, αναφέρεται[14] ότι «*η Αετορράχη είναι κτισμένη εις τας πλαγιάς λόφων, εκτεθειμένων εις τους βορείους και ψυχρούς ανέμους. Το χωρίον είναι αρκετά αρχαίον και αποτελείτο από δύο οικισμούς, του Κοτορτσίου και των Λαζάνων. Το 1926 το Κοτόρτσι μετωνομάσθη εις Αετορράχην, τα δε Λάζαινα, κατέστησαν συνοικισμός αυτού. Το υψόμετρόν του κυμαίνεται από 700 - 900μ. Το έδαφος κατά το ήμισυ είναι αργιλλώδες (αγρίδι όπως το λένε οι χωρικοί) και το υπόλοιπο κοκκινόχωμα και ασβεστολιθικόν (ημεράδι).*
Η Αετορράχη διασχίζεται από πολλάς χα-

Το απέριττο πέτρινο μνημείο της Μάχης της Αετορράχης, του 1912.

Παραδοσιακό καφενείο «Στάλισμα» στην Λάζαινα. Χώρος πανέμορφος και πολύ επιθυμητός, κάθε εποχή του χρόνου.

ράδρας και από πολλάς πηγάς τρέχουν γάργαρα και κρυστάλλινα νερά... Το των πηγών ύδωρ είναι πολύ δροσερόν, ως του πάγου, ελαφρότατον και χωνευτικόν. Το χωρίον, κατά τους θερινούς -ιδία- μήνας έχει υγιεινότατον, ξηρόν και δροσερόν κλίμα...»

Εκτός από τα γύρω ξωκκλήσια, συναντάμε δύο εκκλησίες στο χωριό: τον **Άγιο Βλάσιο**, στον Κάτω Μαχαλά, του 1657 και τον ενοριακό - κοιμητηριακό ναό του **Αγίου Γεωργίου** στον Πάνω Μαχαλά. Ανηφορίζοντας πάνω από τον Άγιο Γεώργιο φτάνουμε, με καλοστρωμένο χαλικόδρομο μήκους 1,1 χλμ., στην θέση «**Άγιος Νικόλαος**», με το ομώνυμο εκκλησάκι. Εδώ υπάρχει απέριττο πέτρινο μνημείο προς τιμήν των πεσόντων Ελλήνων κατά τις νικηφόρες Μάχες της Αετορράχης κατά των Τούρκων το **1912-13**.

Αμέσως μετά την διακλάδωση της Αετορράχης συναντάμε, δίπλα στον κεντρικό δρόμο, τα **Λάζαινα**. Στην είσοδο του χωριού τραβάει την προσοχή μας η πινακίδα «**Παραδοσιακό Καφενείο Στάλισμα 300μ.**» Μεσημεράκι, βρέχει δυνατά.

-Να 'ναι άραγε το καφενείο ανοιχτό; αναρωτιέται η Άννα.

-Θα το διαπιστώσουμε αμέσως.

Διασχίζουμε με στενό δρομάκι το χωριό και, σε μισό λεπτό, βρισκόμαστε στην πλατεία. Είναι απλόχωρη, ελαφρά επικλινής και καλυμμένη με καταπράσινο γρασίδι. Την διακόσμησή της έχουν αναλάβει τα χρωματιστά ξερόφυλλα δύο πλατανιών. Τα αναφερόμενα χαρακτηριστικά του μεγαλύτερου είναι εντυπωσιακά: πλι-

(14) Τα αφορώντα στην Αετορράχη έχουν γραφεί από τον εξ Αετορράχης δάσκαλο Γ. Μανόπουλο.

Μέχρι την δεκαετία του '80 η περίμετρος του πλάτανου ήταν 17,5 μ. Μετά το μπάζωμα του κορμού για την οριζοντίωση της επικλινούς πλατείας, η περίμετρος περιορίστηκε σε 11 μ.

κία **1.750** ετών και περίμετρος κορμού **17,5** μέτρα! Για την ηλικία δεν μπορώ να αποφανθώ, η περίμετρος όμως μου φαίνεται υπερβολική, την υπολογίζω γύρω στα 10 μέτρα.

Μέσα στην χορταριασμένη πλατεία το «Στάλισμα» είναι, όχι μόνον ανοιχτό αλλά και αληθινή αποκάλυψη, ευρύχωρο και με εξαιρετική τζαμαρία που εξασφαλίζει χορταστική θέα στην πλατεία, στο χωριό και τον ορεινό ορίζοντα με το Μιτσικέλι, το Περιστέρι και τα Τζουμέρκα. Ο **Βαγγέλης Γιωτόπουλος**[15] έχει επιμεληθεί και διακοσμήσει τον χώρο με τρόπο εξαιρετικό. Παλιές διαφημιστικές αφίσες στους τοίχους με εμβληματικά προϊόντα του παρελθόντος, ενεργειακό τζάκι, ξύλινα έπιπλα, ευχάριστοι χρωματισμοί και πολλά ακόμη μικροαντικείμενα προσδίδουν στον χώρο μια όμορφη ατμόσφαιρα. Η διάθεσή μας γίνεται ωραιότερη με τα μεζεδάκια και το θαυμάσιο τσίπουρο που μας φέρνει ο Βαγγέλης.

-Εξαιρετικό τσίπουρο, του λέω.

-Είναι του πεθερού μου, όχι από κλασσική ντόπια «ζαμπέλλα» αλλά από ροδίτη και ντεμπίνα. Και, σ' ό,τι αφορά τον πλάτανο, η αρχική του περίμετρος ήταν όντως 17,5 μέτρα αλλά μπαζώθηκε για να γίνει επίπεδη η πλατεία, που ήταν πολύ επικλινής.

-Εγώ τον μπάζωσα τον κορμό, σε ύψος 1,70 μ. περίπου, στις αρχές της δεκαετίας του '80, λέει από το διπλανό τραπεζάκι ο **Σίμος Γερογιάννης**.

Η βροχή σταματάει, τα σύννεφα αραιώνουν, ξαναβγαίνει ο ήλιος λαμπρός. Μετράμε την περίμετρο του πλατάνου. **11 μέτρα**!

(15) Ο Βαγγέλης Γιωτόπουλος είναι πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου και υπεύθυνος Τουρισμού και Πολιτισμού του Δήμου Βορείων Τζουμέρκων.

Με τον **Κώστα Γερογιάννη**, πρώτο ξάδερφο του Σίμου, βγαίνουμε μια βόλτα στο πλιόλουστο χωριό. Παλιά πέτρινα αρχοντόσπιτα, λιθανάγλυφα και χρονολογίες του 19ου αιώνα, επιβλητικές ξύλινες αυλόθυρες παντού. Στον αύλειο χώρο του σπιτιού του Κώστα, μια πέτρα στον τοίχο φέρει χρονολογία **1882**. Σ' ένα άλλο σημείο του τοίχου διατηρούνται οι εσοχές όπου έμπαιναν τα βαρέλια νερού, τα ''βαρελοπίθαρα'', που διατηρούσαν, στη σκιά, δροσερό το νερό. Η γυναίκα του Κώστα, η **Φρόσω** επιμένει να δοκιμάσουμε λίγα φασόλια από τον κήπο της. Δεν το αρνούμαστε και δεν το μετανιώνουμε.

Κωστίτσι και Προφήτης Ηλίας

Δυόμισι περίπου χιλιόμετρα ανατολικά των Λάζαινων ο ασφαλτόδρομος εισχωρεί και τερματίζει στο **Κωστίτσι** που, χτισμένο σε υψόμετρο **870** μέτρων, είναι από τα ορεινότερα χωριά. Στα «ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΩΝ ΚΑΤΣΑΝΟΧΩΡΙΩΝ» αναφέρεται ότι «*Το Κωστήτσι ευρίσκεται επί θεαματικής, μαγευτικής και υγιεινότατης τοποθεσίας. Είναι τόπος ξηρός και άνυδρος, όλη η περιοχή μέχρι του Αράχθου ποταμού είναι απότομος, απόκρημνος και κατάφυτος από δάφνες και αριές. Ρομαντικόν και επίζηλον μέρος προς παραθερισμόν αλλά στερείται ύδατος. Η ύδρευσις γίνεται από πηγάδια... Έχει και ιδιωτικές δεξαμενές (στέρνες), από τας οποίας υδρεύονται οι κάτοικοι όταν τα πηγάδια στερεύουν.*

Όμορφο αλλά μικρό χωριό το Κωστίτσι, με την κεντρική εκκλησία του Αγίου Νικολάου και πλακόστρωτο δρομάκι που οδηγεί στο ανέλπιστα μεγάλο - για τα δεδομένα του τόπου - ξενοδοχείο **Λάνασσα**, που οφείλει το όνομά του στην δεύτερη σύζυγο του θρυλικού **Βασιλιά Πύρρου της Ηπείρου**. Το ξενοδοχείο περιλαμβάνει, ανάμεσα στις κτιριακές του εγκαταστάσεις και το ανακαινισμένο αρχοντικό, ηλικίας **300** ετών, της ιστορι-

Λάζαινα. Πηγάδι, ήρεμος σκύλος και κοπάδι προβάτων, συνθέτουν μια εικόνα αρκετά συχνή στην περιοχή.

Φθινόπωρο στα Κατσανοχώρια. Τμήμα της Αετορράχης,
Λάζαινας, Τζουμέρκων και ελαφρά χιονισμένης Κακαρδίτσας.

Από το μπαλκόνι του Προφητηλία. Η σμίξη Καλαρρύτικου και Αράχθου, εξαφανισμένη κάτω από αδιαπέραστο πέπλο το πρωί, προβάλλει ρεαλιστικότατα το απόγευμα.

κής οικογένειας **Πουλή**, που κατάγεται απ' το Κοτόρτσι. Η θέση της πετρόχτιστης μονάδας είναι εξαιρετική, με περιμετρική θέα σ' όλο τον ορεινό ορίζοντα της περιοχής. Ωραία τα δωμάτια και εντυπωσιακή η αίθουσα εστίασης και καθιστικού, που αποπνέει μια αρχοντιά ορατή παντού.

Προφήτης Ηλίας

Κορυφαίο σημείο στην περιοχή είναι ο λόφος με το ξωκκλήσι του Προφήτη Ηλία. Πρωινές ώρες ανηφορίζουμε το στενό, πλακόστρωτο δρομάκι που, αόρατες χαράδρες του Καλαρρύτικου και του Άραχθου. Μόνον η υπόκωφη βουή των δύο ποταμών μάς υπενθυμίζει την απόκρυφη παρουσία τους.

-Κι εγώ που φιλοδοξούσα να φωτογραφίσω την κάτοψη της σμίξης των δύο ποταμών! λέει με παράπονο η Άννα.

-Σου υπόσχομαι να ξανάρθουμε το απόγευμα με ορατότητα καθαρή. Ας απολαύσουμε τώρα τούτο το θέαμα, που είναι πραγματικά μοναδικό.

Το ίδιο απόγευμα, μετά την ολοήμερη περιήγησή μας, επιστρέφουμε στον Προφήτη Ηλία. Η Άννα φωτογραφίζει

Πρωινό στο ξενοδοχείο Πριγκίπισσα Λάνασσα. Πραγματικά πριγκηπικό.

900 ακριβώς μέτρα μετά το ξενοδοχείο, τερματίζει στο πλάτωμα, κάτω απ' το ξωκκλήσι. Είν' ένα πρωινό με λαμπρό ήλιο και υγρασία φοβερή, που προβάλλει χαμηλότερα με τη μορφή ενός τεράστιου και αδιαπέραστου από το βλέμμα λευκόγκριζου σύννεφου, θρονιασμένου βαρειά και αμετακίνητα πάνω από τις την ρεαλιστική κάτοψη της σμίξης και τις χαράδρες των δύο ποταμών, που διαγράφονται με απόλυτη λεπτομέρεια. Η εικόνα, ωστόσο, αν και εντυπωσιακή δεν έχει κάτι το πραγματικά ξεχωριστό. Το μυστηριώδες πέπλο του πρωινού, η μαγική γοητεία της καταχνιάς, έχουν χαθεί.

Λειτουργία στην υπέροχη εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης.

Αγία Φανερωμένη και Νίστορα

Επιστρέφοντας από το Κωστίτσι στον κεντρικό δρόμο, κατευθυνόμαστε Ν προς **Νίστορα**. Στην διασταύρωση του δρόμου, απέναντι και Α του μεγάλου χώρου εστίασης «ΠΑΝΟΡΑΜΑ», αρχίζει ένας στενός ασφαλτόδρομος, στα ριζά ενός πευκόφυτου λόφου. Ένας παράλληλος, φαρδύτερος ασφαλτόδρομος, κατευθύνεται προς Φορτόσι και Πάτερο. Δεν υπάρχει καμιά πινακίδα, σύμφωνα με τις πληροφορίες μας, όμως, κάπου εδώ βρίσκεται αθέατη η εκκλησία της Φανερωμένης.

Την ανακαλύπτουμε περίπου **450** μέτρα μετά, σ' ένα πανέμορφο ξέφωτο του πευκοδάσους, ανάμεσα σε βαλανιδιές, πουρνάρια και σφενδάμια. Είναι μια επιβλητική, τρίκλιτη βασιλική με 14 εσωτερικούς τρούλους κι έναν υψηλό και ορατό εξωτερικά, χτισμένη σε υψόμετρο **960** μέτρων το **1778**. Η αγιογράφηση της εκκλησίας πραγματοποιήθηκε από τρεις ομάδες αγιογράφων από το Φορτόσι το **1787-1788**.

Μερικές εκατοντάδες μέτρα νοτιότερα της προηγούμενης διασταύρωσης συναντάμε, σε υψόμετρο **880** μ. την **Νίστορα**,[16] ένα από τα μικρότερα χωριά. Εδώ βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου, αρκετά πέτρινα σπίτια αλλά και μαντρότοιχοι με εξαίρετη ξερολιθιά, που είναι χαρακτηριστική όλων των χωριών.

Από την Νίστορα κατευθυνόμαστε Α προς **Φορτόσι**. Πριν από το χωριό στρίβουμε αριστερά και μερικές εκατοντάδες μέτρα μετά, στον πρώτο δρόμο που συναντάμε, στρίβουμε δεξιά. Αρχίζει ένας στενός

(16) Η λέξη Νίστορα προκύπτει από το σλάβικο "nistb" που σημαίνει φτωχός και με την κατάληξη "orb" δηλώνει τον άγονο και φτωχό σε απόδοση τόπο.

Χαρακτηριστική αυλόθυρα με διακόσμηση ανθισμένης γλυτσίνας.

ασφαλτόδρομος που, με ισχυρές κλίσεις και καμιά δεκαπενταριά φουρκέτες, μας οδηγεί μετά από μερικά χιλιόμετρα στην **Γέφυρα Πολιτσάς,** επισκευασμένη από το Λούλη, που έκανε το δρόμο. Είναι το σημείο επιβίβασης στις φουσκωτές βάρκες για την εκκίνηση της δραστηριότητας rafting στον Άραχθο ποταμό. Απέναντι από την γέφυρα μια ανηφορική διαδρομή με αλλεπάλληλες εντυπωσιακές στροφές οδηγεί στα χωριά των Δυτικών Τζουμέρκων. Επιστρέφοντας από την Πολιτσά συναντάμε μετά από λίγο, στ' αριστερά μας, το **Φορτόσι**. Δίπλα από το Κοινοτικό Γραφείο είναι χτισμένη από το **1893** η πολύ ωραία κεντρική εκκλησία των **Εισοδίων της Θεοτόκου**. Κάνουμε μια βόλτα στο τελείως σιωπηλό χωριό με το κατάφυτο φυσικό περιβάλλον, που παρεμβάλλεται ανάμεσα στον χαλαρό οικοδομικό ιστό. Κι εδώ υπάρχουν πολλά πέτρινα σπίτια, με μεγάλες αυλόθυρες και καλοφτιαγμένες ξερολιθιές.

Από το Φορτόσι συνεχίζει ο δρόμος, ελαφρά κατηφορικός προς **Πάτερο.** Το συναντάμε ενάμισι χλμ. μετά, χτισμένο σε υψόμετρο **730** μέτρων. Πολύ συμπαθητικό χωριουδάκι το Πάτερο, εμφανίζει περισσότερο συνεκτικό οικοδομικό ιστό από το Φορτόσι. Στην μικρή χορταριασμένη πλατεία υπάρχουν παγκάκια, χτιστή βρύση με νερό και ωραίο πέτρινο πηγάδι με ανάγλυφους διακοσμητικούς ρόδακες. Δίπλα από την πλατειούλα μας εντυπωσιάζει η πανέμορφη εκκλησία της **Αγίας Παρασκευής**.

Σύμφωνα με τον Γρ. Μανόπουλο, η κτητορική επιγραφή που υπάρχει στην βόρεια πλευρά χρονολογεί την ανέγερση το **1650**. Στην κόγχη της προθέσεως υπάρχει η χρονολογία **1695**, η οποία μας δίνει και την εποχή εκτέλεσης μέρους των τοιχογραφιών του ιερού. Ένα άλλο μέρος των τοιχογραφιών του ιερού χρονολογούνται λίγο μετά το 1650, ενώ οι υπόλοιπες τοιχογραφίες του ιερού και όλες του υπόλοιπου ναού χρονολογούνται το 18ο αιώνα. [17] Ο **Κώστας Μπούρης**,

Όμορφο πηγάδι με ανάγλυφο ρόδακα στο Πάτερο.

Αγναντεύοντας από τα υψίπεδα του Πάτερου την χαράδρα του Άραχθου και τις φουρκέτες προς το Αμπελοχώρι.

επίτροπος του ναού, μας ανοίγει την εκκλησία και θαυμάζουμε τις τοιχογραφίες, που διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση. Σε εξαιρετική κατάσταση -αλλά εκτός λειτουργίας- διατηρείται και το αντικρινό επιβλητικό Σχολείο του **1888**, δωρεά του ευεργέτη **Αχιλλέα Γεροκωστόπουλου**.[18]

Μας χαιρετάει ευγενικά ένα συμπαθέστατο ηλικιωμένο ζευγάρι, που βγήκε για μια βολτούλα στο χωριό. Με μονοψήφιο αριθμό μόνιμων κατοίκων το **Πάτερο**, ανήκε άλλοτε, μαζί με το **Φορτόσι**, την **Νίστορα** και το **Κωστίτσι** στην πρώην «**Κοινότητα Φορτοσίου**». Αυτά τα τέσσερα γειτονικά χωριά αποτελούσαν κατά τους ντόπιους, τις λεγόμενες «**Ηνωμένες Πολιτείες**».

-Όπως καταλαβαίνετε, λοιπόν, λέει γελώντας ο Κώστας, *ο εκάστοτε Πρόεδρος αυτής της διευρυμένης Κοινότητας ήταν ταυτόχρονα και Πρόεδρος την «Ηνωμένων Πολιτειών Κατσανοχωρίων». Παρεμπιπτόντως, την περίοδο αυτή, είμαι εγώ ο Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών και ας με συγχωρέσει ο Τραμπ.*

Προθυμοποιείται ο Κώστας να μας οδηγήσει στην θεαματική τοποθεσία «**Καμάρα**», προς τα Β του χωριού. Ένας χωματόδρομος για 4Χ4 μας οδηγεί, **1,5** χλμ. μετά, σ' ένα μικρό πλάτωμα, στο χείλος της χαοτικής χαράδρας του Άραχθου. Είναι δύσκολο να περιγράψω την άγρια με-

(17) Σύμφωνα με την ενημερωτική πινακίδα στην πλατεία, (προφανώς λανθασμένη πληροφορία) η κτίση της εκκλησίας τοποθετείται στο 1550 και η αγιογράφηση στα 1650.

(18) Στην δεκαετία του '60, θυμάται ο Κώστας, υπήρχαν στο σχολείο 12 παιδιά. Κάθε μέρα μαγείρευε και από μία νοικοκυρά του χωριού και έτρωγαν μαζί όλα τα παιδιά.

Ο πανέμορφος ναός του Αγίου Νικολάου Βαλτετσίου με το φρουριακό καμπαναριό.

γαλοπρέπεια του συνολικού τοπίου: τις ιλιγγιώδεις ορθοπλαγιές της χαράδρας, τις θεαματικές κορυφές των οροσειρών, την κάτοψη της κοίτης του ποταμού αλλά και τις απίθανες - πάνω από δέκα - φουρκέτες που ανηφορίζουν στο αντικρινό **Αμπελοχώρι** των Τζουμέρκων.
Πουρνάρια, κέδρα, ξερό χώμα και πέτρες, σκέτος αγριότοπος.
-Κάποτε εδώ άκμαζε η κτηνοτροφία αλλά και η παραγωγή σιτηρών, καλαμποκιού και φακής, λέει ο Κώστας. *Το μόνο που υπάρχει σήμερα είναι μια προσπάθεια καλλιέργειας τρούφας σ' εκείνο το περιφραγμένο κτηματάκι των 10 στρεμμάτων με τις νεαρές βαλανιδιές.*

Καλέντζι - Πλαίσια

Εγκαταλείπουμε το Πάτερο και κατηφορίζουμε ΝΔ προς το **Καλέντζι**, από τα μεγαλύτερα χωριά. Το συναντάμε 3 σχεδόν χιλιόμετρα πιο κάτω, χτισμένο σε μέσο υψόμετρο **600** μέτρων, στον ευρύχωρο κάμπο του, τον πιο εκτεταμένο στα Κατσανοχώρια. Κατά τον Γ. Μανόπουλο, η ετυμολόγηση του ονόματός του συνδέεται με το αρβανίτικο επώνυμο «*Καλέντζης*», που προέρχεται από το επάγγελμα του Καλαντζή, του γανωματή. Το ίδιο, άλλωστε, τοπωνύμιο απαντάται και σε άλλες περιοχές με αλβανικές εγκαταστάσεις, όπως στο Καλέντζι Αχαΐας, Εύβοιας αλλά και Αλβανίας. Πιστεύεται, ότι το Καλέντζι των Κατσανοχωρίων δημιουργήθηκε στις αρχές του 15ου αιώνα, κατά την εποχή του δεσπότη Κάρολου Α΄ Tocco.
Πολύ ευχάριστος και ξεκούραστος τόπος το Καλέντζι, με όμορφες πλατείες, γεφυράκια και παγκάκια, πλατάνια και αρκετά πέτρινα σπίτια, χτισμένα είτε στον κάμπο είτε στην αντικρινή ήπια πλαγιά. Στο κέντρο του χωριού σταματάμε για να θαυμάσουμε τον μονόχωρο και ξυλόστεγο ναό του **Αγίου Νικολάου**, με τον χαμηλό εξωνάρθηκα, τις μικροσκοπικές

Τμήμα του θαυμάσιου ξενώνα Ροδάμι στο Βαλτέτσι.
Εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, Βαλτέτσι.

Μια από τις πλατείες με τα χαρακτηριστικά πλατάνια στα Πλαίσια.

αψιδούλες, το φρουριακό καμπαναριό.
Λίγο πιο πέρα είναι το «**Ροδάμι**», το εκπληκτικό πετρόχτιστο συγκρότημα της οικογένειας «**Πατερούση**». Από τα τρία, εξαιρετικής κατασκευής και ευρυχωρίας studios, το κεντρικό χρονολογείται από το 1833. Ο **Γιάννης Πατερούσης** μας ξεναγεί στους χώρους και μας μιλάει για τον μακρινό του πρόγονο, τον **Σπύρο Πατερούς**, που επέζησε από την Έξοδο του Μεσολογγίου και έχτισε τούτο το σπίτι το **1833**.
Πάνω από τον εξαιρετικό αύλειο χώρο του «Ροδάμι», με τα πελώρια πουρνάρια, κυριαρχεί με την περίτεχνη τοιχοποιία της, με πελεκητή πέτρα, η εκκλησία του **Γενεσίου της Θεοτόκου** που ανακαινίστηκε τρεις φορές: το 1879, 1905 και 1952.
Σχεδόν συνεχόμενα με το Καλέντζι συναντάμε στα Α τα **Πλαίσια**. Ωραίο και μεγάλο χωριό, με ευρύχωρες πλατείες και αιωνόβια πλατάνια. Ένα τμήμα του χωριού είναι επίπεδο, ενώ το μεγαλύτερο αμφιθεατρικό.
Σε μια κεντρική χορταριασμένη πλατεία, με μεγαλόπρεπο πολύχρωμο πλατάνι, δεσπόζει η εντυπωσιακής αρχιτεκτονικής, με καλολαξευμένους λίθους, **Κοίμηση της Θεοτόκου**. Είναι τρίκλιτη βασιλική με τρούλλο και σταυροειδή στέγαση και μικρό καμπαναριό με τρεις καμπάνες, οι τοίχοι του οποίου είναι εξαφανισμένοι κάτω από κισσούς. Κατά τον Γ. Μανόπουλο, χρονολογείται το **1634** σύμφωνα με επιγραφή στο προστώο της βόρειας πλευράς, ενώ εσωτερικά, πάνω από την δυτική θύρα της εκκλησίας, υπάρχει η χρονολογία **1664**, στην οποία χρονολογούνται οι τοιχογραφίες.
Νότια της εκκλησίας παίρνουμε έναν στενό ασφαλτόδρομο, που διασχίζει τον καλλιεργημένο κάμπο, ανηφορίζει ως χωματόδρομος και συνεχίζει προς τα **Πηγάδια**. 1,8 χλμ. μετά συναντάμε τον χορταριασμένο, εκτεταμένο αύλειο χώρο της Μονής **Αγ. Ιωάννη Προδρόμου**.

Μονή Τιμίου Προδρόμου, έξω από τα Πλαίσια.
Η υπέροχη Κοίμηση της Θεοτόκου στα Πλαίσια.

Η εμβληματική καμαροσκέπαστη κρήνη στην είσοδο της Κορύτιανης.
Το εξαιρετικό πέτρινο καμπαναριό στην Γέννηση της Θεοτόκου Κορύτιανης. (δεξιά)

Ένας καλοφτιαγμένος πέτρινος φράχτης, με αλλεπάλληλα μικρά τοξωτά ανοίγματα -απομεινάρια των παραθύρων των κελιών- περιβάλλει τον αύλειο χώρο. Εξαιρετική είναι η κατασκευή του Καθολικού με λαξευτή πέτρα και ανάγλυφη χρονολογία του **1872**, ενώ ειδυλλιακό είναι και το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον με πεύκα, γάβρους, πουρνάρια και πολλά άλλα δέντρα. Λίγο μακρύτερα στην περιοχή υπάρχει και το μονόχωρο, ξυλόστεγο ξωκλήσι της **Παναγοπούλας** που, στο τοξωτό ανώφλι της νότιας θύρας, φέρει την χρονολογία **1622**.

Κορύτιανη

Επιστρέφοντας στα Πλαίσια, κατευθυνόμαστε Δ προς **Κορύτιανη** που, με υψόμετρο **860**μ., είναι από τα ορεινότερα χωριά. Το όνομά του προέρχεται από το σλαβικό «Koryto», που σημαίνει κοίτη ποταμού ή και σκάφη για πότισμα ζώων. Το χωριό είναι αραιοχτισμένο και καταλαμβάνει μεγάλη έκταση σε αμφιθεατρικούς μαχαλάδες. Εξαιρετικής αρχιτεκτονικής στην είσοδο του χωριού είναι η καμαροσκέπαστη κρήνη, με κωνική πλακοσκέπαστη στέγη αλλά, δυστυχώς, χωρίς νερό.

Πρώτα συναντάμε την εκκλησία του **Αγίου Συμεών**, με πλακόστρωτη πλατεία και χρονολογία **1622** στην ανατολική όψη, πάνω απ' την αψίδα. Στο Ν άκρο του χωριού, σ' ένα από τα υψηλότερα σημεία, ορθώνεται ο κοιμητηριακός ναός της **Γέννησης της Θεοτόκου**, με ωραία τοιχοποιία, παμπάλαια ξύλινη πόρτα με πλατυκέφαλα καρφιά και επιβλητικό καμπαναριό. Στο οστεοφυλάκιο υπάρχει η χρονολογία **1594** και στην ανατολική όψη, κάτω από την αψίδα, η χρονολογία **1604**. Είναι, γενικά, πολύ ενδιαφέρον χωριό η Κορύτιανη, με ωραία πέτρινα σπίτια, αξιόλογες ξύλινες πόρτες και, πάντα περίβολους με εξαιρετική ξερολιθιά.

Ο κάμπος των Πηγαδιών με στρώμα πρωινής καταχνιάς, εικόνα συνηθισμένη στην περιοχή. Με τις βροχές του χειμώνα σχηματίζεται βάλτος.

Πηγάδια

Το τελευταίο χωριό που απομένει να επισκεφτούμε είναι τα **Πηγάδια**, στο νοτιότερο τμήμα του οροπεδίου των Κατσανοχωρίων. Συναντάμε τα Πηγάδια σε απόσταση 4 περίπου χιλιομέτρων Ν απ' το Καλέντζι, χτισμένα σε υψόμετρο **600** περίπου μέτρων, στις Βόρειες καταπτώσεις του Ξεροβουνιού. Ως το 1927 το όνομα του χωριού ήταν «**Βαλτσιώρα**», από τη σλαβική λέξη «blato», που σημαίνει βάλτος, ελώδης τόπος. Ο βάλτος αυτός σχηματίζεται με τις βροχές του χειμώνα στον μικρό κάμπο που υπάρχει χαμηλά, βόρεια του χωριού, γιατί δεν υπάρχει διέξοδος να φύγουν τα νερά. Κάποιες καταβόθρες σε διάφορα σημεία δείχνουν τις προσπάθειες που έχουν κάνει κατά καιρούς οι κάτοικοι για να διώξουν τα νερά. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του κάμπου είναι η μεγάλη συστάδα από λεύκες, που φύτεψε το Δασαρχείο για να συγκρατούν το χώμα απ' τις βροχές.

Στην είσοδο του χωριού μας υποδέχεται ένα καλοκατασκευασμένο πηγάδι. Στο μεσοχώρι υπάρχει η αναπλασμένη πλακόστρωτη πλατειούλα, με βρύση που τρέχει νερό και καφενείο που, τούτη την πρωινή ώρα είναι κλειστό. Ακριβώς από πάνω είναι η χορταριασμένη πλατεία με την πέτρινη εκκλησία της **Αγίας Παρασκευής**. Μια μόνον καμινάδα καπνίζει στο χωριό που, εκτός από το μεσοχώρι, έχει κι έναν υπερυψωμένο μαχαλά, χτισμένον σε μια πλαγιά στα δυτικά.

Καθώς φεύγουμε συναντάμε τον κτηνοτρόφο **Γιώργο Γκίκα** και την **Γιαννούλα Σιντόρη**, 87 ετών, πολύ συμπαθείς ανθρώπους, από τους ελάχιστους μόνιμους κατοίκους του χωριού.

Επίλογος

Τέσσερις μέρες συνολικά στα Κατσανοχώρια ήταν αρκετές για να επισκεφθούμε και να έχουμε μια πρώτη άποψη και από τα 11 χωριά. Ωστόσο, αποδείχθηκαν πολύ λίγες για να γνωρίσουμε στις συναρπαστικές του λεπτομέρειες αυτό τον όμορφο τόπο, ν' αποτυπώσουμε με όλη μας την άνεση και να περιηγηθούμε με χαλαρό ρυθμό τα υπαίθρια μονοπάτια και τα σοκάκια των χωριών. Ας είναι, δεν παραπονιόμαστε. Ξέρουμε πολύ καλά, ότι δεν είναι αυτή η τελευταία μας φορά στα Κατσανοχώρια. Συνηθίζουμε πάντα να επιστρέφουμε στον τόπο και στους ανθρώπους που έχουμε συμπαθήσει.
Η αποχαιρετιστήρια στάση μας είναι -πού αλλού;- στο «Στάλισμα», το καφενεδάκι του Βαγγέλη. Είναι όλοι οι φίλοι εκεί αλλά και παρέες νεαρών ξένων επισκεπτών. Τραπεζάκια δίπλα στον γέρικο πλάτανο στο γρασίδι, καφεδάκια και τσιπουράκια, ήλιος λαμπρός και ζεστός, λίγες μέρες πριν μπει ο Δεκέμβρης στα Κατσανοχώρια...

Ευχαριστούμε θερμά:

Το ξενοδοχείο «**ΠΡΙΓΚΙΠΙΣΣΑ ΛΑΝΑΣΣΑ**» για το εξαιρετικό επίπεδο των υπηρεσιών του. Την **Άννα Pelt**, για την πολύτιμη συμμετοχή της στην επίσκεψή μας στην Γέφυρα της Λεσιάς. Τον **Κώστα** και την **Φρόσω Γερογιάννη**, για τις ωραίες στιγμές στο σπιτικό τους. Τον **Γιάννη Πατερούση** από τον ξενώνα «**Ροδάμι**». Τον **Γέροντα Σταυριανό** στην Ιερά Μονή Τσούκας. Τον **Κώστα Μπούρη** για την ξενάγηση στις εξοχές του Πάτερου. Τους ευγενικούς κατοίκους των Κατσανοχωρίων που γνωρίσαμε κατά την διάρκεια της παραμονής μας.
Ιδιαίτερα ευχαριστούμε τον πρόεδρο του Δημ. Συμβουλίου και Υπεύθυνο Τουρισμού του Δήμου Β. Τζουμέρκων, **Βαγγέλη Γιωτόπουλο**, για τις βοήθειες και τη διάθεση του φωτογραφικού του υλικού. Τέλος οφείλουμε να ευχαριστήσουμε τον Αρχαιολόγο - Βυζαντινολόγο **Γρηγόρη Μανόπουλο**, τόσο για την έγκριση χρησιμοποίησης των στοιχείων του όσο και για τις πολύτιμες υποδείξεις του.

Ήρεμη κουβεντούλα με τον συμπαθέστατο Γιώργο Γκίκα, κτηνοτρόφο στα Πηγάδια.

ΧΡΗΣΙΜΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ

Διαμονή:
Πριγκίπισσα Λάνασσα:
τηλ.26590 22600, www.hotellanassa.gr
Ροδάμι: τηλ. 6944 196413,
www.rodami.com
Αλεξάνδρα: τηλ. 26590 22008,
www.alexandraplaisiahotel.gr
Γεφύρι της Πλάκας: τηλ. 26850 31220,
www.gefiriplakas.gr
Στάλισμα: τηλ. 26590 22434,
6978 200002

Δραστηριότητες:
Anna Hiking / Tzoumerka Travel: Διοργάνωση Οργανωμένων Περιηγήσεων: τηλ. 6970 648134, 26590 22300, www.annahiking.com

Οι πρώτες εργασίες για την αποκατάσταση του μνημειώδους γεφυριού της Πλάκας, μετά την κατάρρευσή του την 1η Φεβρουαρίου του 2015.

ΠΗΓΕΣ

-Γρ. Μανόπουλου, «ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΑ ΚΑΤΣΑΝΟΧΩΡΙΑ» (1587-1699), ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ, ΤΟΜΟΣ 35, ΙΩΑΝ. 2001.
-Γρ. Μανόπουλου, «Ο ευεργετισμός στα Κατσανοχώρια στο β΄ μισό του 19ου αιώνα. Η περίπτωση του ευεργέτη Ιωάννη Ζ. Λούλη», στα Πρακτικά Συνεδρίου «Η Ευεργεσία στα Βόρεια Τζουμέρκα» (Συρράκο 4-5/8/2012), Ιωάννινα 2015.
-Γρ. Μανόπουλου, «Ο Ευεργετισμός στα Κατσανοχώρια», Πρακτικά Συνεδρίου 4-5/8/2012, Ιωάννινα.
Ι. Λαμπρίδου, «ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ», ΤΟΜΟΣ Β, Τεύχος 4ο, «ΜΑΛΑΚΑΣΙΑΚΑ», εκδ. ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, Ιωάννινα 1993.
-ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΤΩΝ ΚΑΤΣΑΝΟΧΩΡΙΩΝ ΗΠΕΙΡΟΥ εκδ. Συλλόγου Κατσάνων «Η ΑΕΤΟΡΡΑΧΗ» ΑΘΗΝΑΙ 1969.
Κ.Δ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, «ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ (ΛΟΖΕΤΣΙ) ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ», εκδ. Αδελφότητας «Η ΤΣΟΥΚΑ» Αθήνα 1996.

Τμήμα από τον χάρτη ΝΟΤΙΑ ΠΙΝΔΟΣ, ΤΖΟΥΜΕΡΚΑ – ΠΕΡΙΣΤΕΡΙ-ΚΟΖΙΑΚΑΣ – ΑΥΓΟ, 1:50.000 των εκδόσεων Anavasi.